

LA GESTIÓ DE L'EXPRESSIÓ DE L'INFANT A LES AULES

Des del llenguatge artístic i escrit

Treball Final de Grau en Mestre d'Educació Infantil de la
menció Cultura i Llenguatges de la Infantesa

Marta Barahona Pujalt

Curs: 2020-2021

Tutora: Anna Dot Verdaguer

Facultat d'Educació, Traducció i Ciències Humanes

Vic, maig de 2021

Agraïments

*En especial a la meva tutora, Anna Dot,
per ser la meva guia i suport en aquest llarg procés,
A la Miriam i la classe verda,
que m'han ensenyat tant i m'han omplert d'alegria,
A les mestres que m'han ajudat, que sense elles no hauria estat possible,
I als meus pares, que gràcies a ells he arribat fins aquí.*

Resum

Aquesta recerca té com a objectiu observar i analitzar com es gestiona a les aules de parvulari l'expressió dels infants des de diferents llenguatges, com el dibuix i l'escriptura. Aquest treball tracta d'un estudi educatiu, a les aules d'educació infantil, concretament a la segona etapa.

Per aquest motiu, s'ha realitzat una fonamentació teòrica que recull el pensament de diferents autors de la segona meitat del segle XX i el meu propi, basat en converses amb mestres i en les observacions que he fet durant la meva estada de pràctiques a un centre educatiu, acompanyant un grup de P4 al llarg de tres mesos. Amb aquests elements, presento dos dels diferents llenguatges que ens permeten expressar-nos, el dibuix i el text lliure, i n'analitzo diferents aspectes. També, s'han realitzat entrevistes tant a mestres com a infants, per entendre el seu punt de vista, a més d'una autoetnografia que recull el dia a dia en una aula de P4.

Paraules clau: gestió, expressió, dibuix, text lliure.

Abstract

This research's goal is to observe and analyse how children's expression is managed in kindergarten classrooms from different languages, such as drawing and writing. This project is about educational research in childhood education classrooms, specifically in the second stage.

That is why a theoretical foundation has been made that includes the thoughts of different authors by late 20th century authors and my own. This information research allows us to know through which ways the expression can be manifested and also, to identify different aspects that fall within this theme, such as drawing and free writing. Interviews have also been conducted with both teachers and children, to understand their point of view, in addition to a day-to-day autoethnography of a P4 class.

Key words: management, expression, drawing, free writing

ÍNDIX

Introducció	4
1. Disseny de la recerca.....	6
1.1. Objectius	6
1.2. Marc teòric i metodologia.....	6
1.2.1. Instruments de recollida de dades	7
1.3. Presentació del cas	11
2. Fonamentació teòrica.....	11
2.1 Què és la creativitat?	11
2.2. Què és l'expressió?	14
2.3. L'art com a forma d'expressió	14
2.4. Què són els llenguatges artístics?	15
2.4.1. El dibuix.....	16
2.6. Què és el llenguatge escrit?	18
2.6.1. El text lliure	20
2.6. Connexions entre el llenguatge artístic i escrit.....	22
3. Cas d'estudi	23
3.1. Anàlisi i interpretació del cas.....	24
3.1.1. Anàlisi i interpretació de l'autoetnografia	24
3.1.2. Anàlisi i interpretació de les entrevistes	31
3.1.3. Resultats	37
4. Conclusions	40
5. Bibliografia i webgrafia	44

Introducció

En este periodo, los lenguajes privilegiados, la lengua y la matemática, adquieren importancia, crecen y devienen capaces de expresar pensamientos y emociones. Mientras que el dibujo, el canto, las manualidades permanecen infantiles porque están infravalorados, no se estimulan ni se desarrollan. Y llega un momento en que los chicos, ante esa producción, dicen ‘no sé dibujar’, ‘desentono’, ‘no sé hacer nada con las manos’. Ese día es una derrota educativa.

Francesco Tonucci¹

He escollit aquesta cita de Tonucci perquè considero que resumeix en exactitud el camí que vull seguir en aquest treball final de grau. Al llarg de la meva escolarització, he pogut comprovar que els llenguatges artístics han quedat en un segon pla. Tot i així, sento que aquests són igual de vàlids i importants que els altres llenguatges considerats no artístics; cap d'ells s'ha d'infravalorar. És aquest el motiu que m'ha portat a escollir aquesta temàtica per al meu treball final: l'interès que des de ben petita m'ha despertat l'art. Personalment, el dibuix sempre ha jugat un paper molt important en la meva vida. Encara actualment, és una activitat que m'agrada molt realitzar. Degut a la meva timidesa, de sempre, des de ben petita, m'ha estat més fàcil expressar-me a través del dibuix i l'escriptura que oralment. El fet d'expressar-me parlant em generava engoixa i sempre recorria a aquestes dues tècniques. Dibuint aconseguia evadir-me, i escrivint, un cop ja més gran, expressar el que sento.

És per això que m'ha sorgit la necessitat de descobrir com a futura mestra, com es gestionen aquestes vies d'expressió actualment dins les aules d'educació infantil, concretament a l'etapa 3-6. L'expressió artística es dona, fins i tot, quan no en som del tot conscients. Un infant, en el moment que agafa un llapis, per exemple, és capaç d'expressar-se a través d'un simple gargot, etc. Aquests traços tenen la capacitat d'expressar, passen a ser una creació única, ajudant fins i tot, a futurs aprenentatges, com així ho expressa John Matthews (2002).

Matthews, però també altres autors, com Arno Stern (2013), consideren que els dibuixos infantils són el reflex de l'individu, un pas previ a la parla o a l'escriptura.

¹ Tonucci citat per Marta Rodríguez Bosch "Por qué dejamos de dibujar? , publicat a la Vanguardia el 28 de març del 2014.

A través del dibuix poden expressar el seu "jo" intern, mitjançant traços, els resultats són obres reals, sinceres i plenes de significat.

Arribat a aquest punt, les preguntes principals d'aquesta recerca són: "Es dona importància a l'expressió artística dins les aules?" "Tots els infants tenen la necessitat de dibuixar?". És cert que no a tots els infants el fet de dibuixar els genera plaer o en tenen una necessitat en un moment concret. És per això, que durant les meves pràctiques vaig poder observar i extreure diferents conclusions que em van ajudar a donar resposta a les preguntes inicials.

Per tant, el motiu pel qual he escollit aquest tema és perquè vull oferir una altre visió del dibuix dels infants, més enllà de l'entreteniment, donant així un cert valor a la tècnica.

Pel que fa a l'estructura del treball, aquest està organitzat en dos blocs principals. En el primer bloc, es troba la presentació de la recerca amb els objectius plantejats arrel de la pregunta que dona sentit al treball. En aquest mateix bloc, també s'hi descriu l'instrument i el mètode d'investigació que s'ha utilitzat. En el segon bloc, es presenta una fonamentació teòrica amb un recull d'informacions sobre l'expressió, la creativitat i el llenguatge tant artístic com escrit. També es presenten alguns subapartats relacionats amb els punts esmentats anteriorment, com és el dibuix i el text lliure, plasmant així quin camí seguirà aquest treball de final de grau. Per últim, hi ha una anàlisi i interpretació de les dades obtingudes i unes conclusions i reflexions que donen resposta a la pregunta principal que ha motivat aquesta recerca, juntament amb la bibliografia utilitzada. En els annexos s'hi troben les entrevistes i l'autoetnografia realitzada en una aula de P4.

1. Disseny de la recerca

Aquesta recerca se centra a conèixer la gestió de l'expressió lliure de l'infant en l'etapa 3-6, que té com a objectiu observar si es dona a l'infant moments per expressar-se dins de l'aula. Expressar-se des d'un altre tipus de llenguatge que no és l'oral, és a dir mitjançant el llenguatge artístic i escrit. Amb els resultats obtinguts, em proposo descobrir si es dona a l'infant moments d'expressió a l'aula, quan aquest té la necessitat d'exterioritzar el seu interior d'una altra manera que no sigui la parla. També em proposo conèixer les diferents opinions i punts de vista de mestres i comprovar si la teoria es posa en pràctica a les seves aules.

1.1. Objectius

L'objectiu principal d'aquesta recerca és el següent:

- Descobrir com es gestiona a les aules l'expressió dels infants.

Pel que fa als objectius específics són:

- Conèixer i analitzar quin és el punt de vista de diferents mestres sobre la gestió de l'expressió dels infants a l'aula.
- Descobrir quina importància té l'art i els llenguatges artístics a les aules d'educació infantil
- Revisar la literatura relativa a l'expressió de l'infant i la seva importància.
- Observar i analitzar els moments en què els infants reclamen una necessitat d'expressió lliure.
- Escoltar la veu dels propis infants i analitzar les seves relacions socials en el moment d'expressió lliure a l'aula

1.2. Marc teòric i metodologia

Per abordar aquests objectius, ens hem basat en les reflexions d'autors de diverses disciplines de la segona meitat del segle XX, com ara el psicòleg Lev Vigotsky (1966), el mestre francès Célestine Freinet (1975), la investigadora Marian López (2006), el pedagog Arno Stern (2016), entre d'altres, dels quals anirem parlant al llarg d'aquest treball. Amb ells, hem après la importància de l'expressió artística i com aquesta està present en el nostre dia a dia.

Pel que fa a la metodologia, és qualitativa, ja que el seu objectiu és aconseguir unes dades de qualitat, específiques i que ofereixen profunditat. Així doncs, el treball

plantejat s'emmarca dins el paradigma interpretatiu. Entenem per paradigma el conjunt d'informacions que tenen com a finalitat l'anàlisi de l'entorn d'una manera representativa (Kuhn, 1962). Aquest paradigma s'ha utilitzat tant a l'hora de realitzar les entrevistes a les mestres com als infants. Segons la docent Carme Ricoy (2006), el paradigma interpretatiu es considera "simbòlic, qualitatiu, naturalista, humanista i fenomenològic" (p. 14).

El mètode escollit per dur a terme aquesta investigació és un estudi de cas, ja que els resultats a obtenir mitjançant aquest mètode poden ser de gran utilitat en la recerca. Segons Enrique Soto i Elmys Escribano (2019), en les investigacions educatives,

se emplea con frecuencia el "estudio de caso", el cual es considerado una herramienta que propicia al especialista de la educación la obtención de resultados de interés ante situaciones propias de su desempeño profesional cotidiano. (p. 204)

En la recollida de la informació s'han fet servir dos tipus d'instruments de recollida de dades que explicaré a continuació: l'entrevista i l'autoetnografia.

1.2.1. Instruments de recollida de dades

Per iniciar la recerca cal decidir quin és l'instrument que dona resposta als objectius plantejats. Els principals instruments que s'utilitzaran per a la recollida de dades en aquesta investigació són les entrevistes i una autoetnografia. Les entrevistes s'han realitzat tant a mestres com a infants. En concret, s'ha entrevistat a mestres de diferents escoles de la comarca d'Osona, per tal de conèixer la seva visió sobre el tema a tractar i com gestionen a les seves aules la demanda d'expressió dels nens i nenes. Pel que fa a les entrevistes als infants s'han focalitzat en infants d'una aula de P4, on s'ha realitzat l'assignatura Pràctiques (III).

Per a la realització d'aquest treball s'han tingut en compte els aspectes ètics i la protecció de dades. En el cas de les entrevistes, es menciona als participants amb un codi d'identificació, concretament amb una lletra de l'alfabet. Pel que fa a les fotografies de l'autoetnografia, en cap moment es pot identificar als infants, preservant així la seva intimitat. Tot i això, s'ha enviat un document de consentiment informat, tant a les mestres, com a les famílies dels infants i aquest se m'ha retornat signat. Per la informació personal que contenen aquests documents, aquests no s'han adjuntat en el treball.

Les entrevistes a les mestres s'han hagut de realitzar de diferents maneres degut a les circumstàncies del moment. Algunes d'elles s'han fet presencialment, s'han gravat i s'han transcrit; a d'altres se'ls ha enviat el qüestionari per correu i l'han retornat omplert; i d'altres, s'han realitzat telemàticament, gravant la veu i transcrivint-la posteriorment. La idea principal era poder-les realitzar totes de manera presencial, ja que el fet de gravar-les i després transcriure-les no és el mateix que enviar un qüestionari. Poder fer la pregunta davant de la persona entrevistada i que aquesta et respongui de la mateixa manera dona peu a possibles preguntes més espontànies, a petits detalls que a través d'una pantalla no són possibles. El fet de transcriure les respostes permet no perdre cap detall de què vol transmetre la persona entrevistada, però per la situació actual, trobar-se amb algunes mestres ha estat complicat.

Pel què fa a les entrevistes dels infants, s'han pogut realitzar de manera presencial, s'han enregistrat les respostes en veu i posteriorment s'han transcrit per tal de no perdre cap detall. La decisió d'entrevistar als infants i adaptar les preguntes es va donar perquè s'ha cregut convenient tenir en compte la seva opinió davant el tema a tractar. Ben pensat, són ells qui viuen aquesta realitat dins les seves aules i són ells mateixos qui tenen aquestes demandes d'expressió. Per tant, qui millor que el mateix infant per verbalitzar la seva visió?

La manera d'entrevistar-los va ser la següent: amb el vistiplau de la mestra es van escollir sis infants. Dos d'ells feien demanda per dibuixar cada dia; tres, no feien aquesta demanada; i el sisè, va passar de no demanar mai per dibuixar a fer-ho constantment. Les entrevistes es van realitzar en una aula paral·lela a la seva. Primer de tot, es va demanar als sis infants si volien participar. Quan tots van acceptar, les preguntes es van formular individualment en aquesta aula paral·lela, per tal que poguessin respondre amb total llibertat.

1.2.1.1. L'entrevista

L'entrevista és una eina que permet recopilar informació de manera detallada dels coneixements d'un tema concret. El sociòleg Manuel Canales (2006) esmenta que l'entrevista és la comunicació que s'estableix entre l'investigador i el subjecte d'estudi, amb la finalitat d'obtenir respostes verbals plantejades a les incògnites proposades. Es pot definir com una conversa que té com a finalitat, més enllà d'establir un diàleg amb un altre subjecte, aconseguir i recaptar informació d'unes hipòtesis. Tot i tractar-se d'una conversa, hi ha diferents aspectes que l'allunyen de

considerar-se com a tal perquè l'entrevista té una finalitat d'investigació que pretén aconseguir uns objectius concrets. Per dur a terme una entrevista és necessària la participació com a mínim, d'un entrevistador o entrevistadora i un entrevistat o entrevistada.

Hi ha tres tipus d'entrevista: l'entrevista estructurada, la semiestructurada i la qualitativa. Aquesta última és la que s'utilitzarà en aquesta recerca. L'entrevista qualitativa o lliure no estableix cap ordre concret, s'allunya totalment del qüestionari perquè les preguntes que es realitzen són obertes i aquestes es desenvolupen d'acord amb les respostes que van sorgint, són flexibles i permeten un grau d'adaptació a les necessitats de la investigació. Per als etnògrafs Stephen J. Taylor i Robert Bogdan (1987) aquest tipus d'entrevistes consisteix en trobades cara a cara entre l'investigador i els informants, trobades per entendre i comprendre les perspectives que tenen els informants sobre diferents aspectes de la vida, experiències o situacions. Sobre aquest tipus d'entrevistes, el sociòleg Alfonso Ortí (1994) destaca la relació de complicitat que pot assolir-se entre entrevistador i entrevistat, així com les projeccions de l'entrevistat amb altres elements que reflecteixen la diferència de classe i valors socials.

L'autor Rodolfo Fernández (2001) descriu l'entrevista qualitativa de la següent manera:

(...) La entrevista, desde la perspectiva del paradigma citado, constituye el fluir natural, espontáneo y profundo de las vivencias y recuerdos de una persona mediante la presencia y estímulo de otra que investiga, quien logra, a través de esa descripción, captar toda la riqueza de sus diversos significados. (p.15)

Les preguntes que s'han plantejat per a portar a terme aquesta recerca són les següents:

Entrevista a les mestres:

- *Què és per a tu l'art?*
- *Creus que és important l'art a l'aula? Per què?*
- *Consideres que a les aules de parvulari es satisfà la necessitat d'expressió dels infants?*
- *Com gestiones aquestes necessitats dins la teva aula?*
- *Com actuaries si un infant et demana per dibuixar, en mig d'una activitat?*

Entrevista als infants:

- *T'agrada dibuixar?*
- *A casa dibuixes?*
- *Creus que tens temps a l'escola? O t'agradaria tenir-ne més?*

1.2.1.2. L'autoetnografia

Pel què fa a l'autoetnografia, s'ha realitzat juntament amb les entrevistes, com s'ha esmentat anteriorment, en una aula de P4. En aquesta autoetnografia s'hi documenten algunes de les interaccions i converses infant-mestra que s'han portat a terme en relació a la demanda que tenen els infants amb el dibuix i l'escriptura a l'aula.

L'autoetnografia és un mètode d'investigació social, descrita per la investigadora nord-americana Carolyn Ellis (1996) com a un gènere d'escriptura i investigació autobiogràfica, que connecta el personal amb el què és cultural. La diferència que hi ha entre l'etnografia i l'autoetnografia és el grau de subjectivitat que es mostra en la segona tècnica respecte a la primera. La sociòloga feminista nord-americana Laurel Richardson (2003) coincideix amb Ellis, ja que per a ella "les autoetnografies són altament personalitzades, textos reveladors en els quals els autors expliquen relats basats en la seva pròpia experiència viscuda" (p. 512). Així doncs, té una característica que la diferencia d'altres tècniques que es poden dur a terme en el treball de camp, la relació entre escriptor-narrador, submergint-se en la mateixa experiència personal. Segons el guionista i doctor en literatura Joaquín Guerrero (2014), es fusiona "subjecte" i "objecte" de la investigació.

El motiu pel qual s'ha escollit aquesta metodologia és què a través d'ella assumim la pròpia subjectivitat des de la qual s'observa el procés que fa l'infant en relació amb les seves expressions. Com s'ha esmentat anteriorment, aquesta eina permet descriure i comprendre la realitat que viuen les persones, en aquest cas els infants vistos des de la meua mirada. Amb aquest recull autoetnogràfic realitzat a la classe verda de les diferents situacions donades al llarg del període de pràctiques, es permet entendre la meua perspectiva sobre el que viuen els infants a l'aula.

No podem deixar de banda aquesta subjectivitat dins les aules ni oblidar que nosaltres, en un moment donat, també hem sigut infants. Per tant, hem passat per aquest procés; nosaltres també tenim unes experiències pròpies de la nostra etapa com a infants. Com a mestres, hem de procurar ser empàtics i no catalogar les

seves accions de manera objectiva, ja que cadascun d'ells segueix uns processos propis. Així doncs, aquesta tècnica té un valor significatiu, ja que la relació que s'ha aconseguit establir amb l'infant és estreta.

1.3. Presentació del cas

El cas en concret s'ha portat a terme en una aula d'infants d'entre quatre i cinc anys, d'una escola de Centelles. S'ha decidit utilitzar aquests instruments, l'autoetnografia i l'entrevista concretament en aquesta aula, perquè és on s'ha realitzat l'assignatura Pràctiques (III). D'aquesta manera, l'accés a la informació necessària per desenvolupar el treball final de grau ha estat més fàcil. El cas es presenta amb més detall a l'apartat número 3.

2. Fonamentació teòrica

En aquest apartat, hi trobem els fonaments que donen sentit a aquest treball final de grau. Per abordar les preguntes que han motivat aquesta recerca —i que les recordem aquí: com es gestiona l'expressió lliure de l'infant a les aules? Què és el llenguatge artístic? Què és el llenguatge escrit?—, han anat apareixent diferents conceptes importants: la creativitat, l'expressió, el dibuix, el text lliure. Tots ells, estan relacionats amb què és el llenguatge. Per això, gràcies a una revisió interdisciplinària de diferents autors i les seves obres, s'ha pogut aprofundir en les preguntes plantejades i entendre la importància de cadascun d'aquests termes en relació amb la temàtica escollida. Entre les disciplines dels diferents autors i autores que hem llegit s'hi troba la psicologia, la neurologia, l'art, la biologia, entre d'altres.

2.1 Què és la creativitat?

Actualment, i com veurem en aquest apartat, el concepte "creativitat" el trobem molt present en l'àmbit educatiu, perquè la infància és l'època on l'ésser es mostra més creador. La investigadora en art, feminisme i artteràpia Marián López (2006) afirma que la creativitat és essencial en totes les etapes de la vida, és crear i oferir alternatives per donar solució a un conflicte. A les aules s'ha de procurar cultivar els valors que permeten als infants ser creatius, espontanis i permetre'ls exterioritzar allò que porten en el seu interior, d'aquesta manera, podran fer creacions pròpies. Per a López (2006), és necessari oferir un ambient que impulsi i possibiliti als infants exterioritzar el seu món intern i elaborar resultats relacionats amb ell.

Segons els psicòlegs Francisco Menchen, Oscar M. Dadamia i José Martínez (1984), "la espontaneidad requiere una desinhibición y una relajación que no son posibles si el individuo se siente juzgado o ridiculizado por el exterior" (p.10). També s'ha de respectar l'espontaneïtat de cadascú. L'infant utilitza les seves eines de pensament i comunicació davant un conjunt de persones. Com a mestres, s'ha de procurar que aquest conjunt mostri una actitud de respecte, per tal que en cap moment tinguin inconvenients a l'hora d'exposar les seves idees. Així l'infant es mostrarà espontani sense por al rebuig de l'exterior.

En un curs sobre dibuix conceptual, el professor i il·lustrador de Barcelona Javier Royo va fer la següent comparativa entre la creativitat i l'amor.

Hablar sobre creatividad es como hablar del amor:

- Todos somos capaces de hacerlo.
- No existe una sola forma de ello.
- No existe un único camino.
- No existe una sola definición.
- Todo el mundo está predispuesto.
- Su ejercicio puede ser placentero.
- O no. (2021, s.p.)

Inicialment, i basant-nos en la nostra formació, podem definir la creativitat com la capacitat de generar i desenvolupar noves idees. A partir del pensament del biòleg Edward O. Wilson (2018), podem entendre que la creativitat és un tret que ens defineix i el seu objectiu és comprendre'ns a nosaltres mateixos,

la creativitat és la cerca innata de la originalitat. La força impulsora és l'amor que té la humanitat per la novetat. La ciència i les humanitats complementen aquesta recerca de la creativitat. L'àmbit de les humanitat és tot allò que percep la ment humana. (p. 12).

Per tant, es coneix la creativitat com una habilitat que té l'ésser humà. No hi ha persones que no en tinguin i d'altres que sí. Com hem vist que afirma Royo (2021), totes les persones podem ser creatives. Tanmateix, com qualsevol altra capacitat, requereix ser estimulada. Així doncs, la creativitat no és una característica de la persona artística, sinó que es troba en tots els àmbits de l'activitat humana i tothom té la capacitat de desenvolupar-la amb intensitat.

Però, quina és la història d'aquest concepte? On neix? La creativitat ha estat objecte d'estudi des de fa segles. Entendre el procés de creació de noves idees sempre ha

generat certa curiositat, com demostra el fet que diversos autors i autores s'hagin dedicat a aprofundir en aquest tema. Ara bé, no sembla que encara puguem arribar a cap descripció definitiva. De fet, el psicòleg Max Wertheimer (1954) explica que un possible descobriment no és un resultat nou, sinó que s'obté una nova manera més profunda de conèixer les situacions, de manera que el camp de coneixement és més ampli. Uns anys més tard el neuròleg Paul Matussek (1984), contradia l'aportació de Wertheimer, esmentant que no hi ha una definició específica per a la creativitat, però sí que tenen una cosa en comú totes elles. Aquest pensament comú és la idea de crear alguna cosa nova.

Segons els psicòlegs Menchén, Dadamia i Martínez (1984), la creativitat és "una función de relación y de transacción entre el individuo y el medio" (p. 13). El concepte "creativitat" té unes variables que s'han de tenir en compte, aquestes són: el mateix individu (psíquic i psicològic), experiències creadores i les interrelacions. Així, podem entendre la creativitat com el procés d'un resultat propi que és acceptat per la societat en un moment concret. Per als tres autors mencionats, el pensament del psicòleg Ellis Paul Torrance va ser especialment influent i recuperen una de les seves aportacions en què afirma el següent:

Un proceso que vuelve a alguien sensible a los problemas, deficiencias, grietas o lagunas de conocimientos, y lo lleva a identificar dificultades, buscar soluciones, hacer especulaciones o formular hipótesis, aprobar y comprobar esas hipótesis, a modificarlas si es necesario, y a comunicar los resultados.²

Aquí veiem com Torrance pretén relacionar la creativitat amb les investigacions i les solucions dels problemes, deixant de banda a l'individu en si mateix i el seu interior. Un altre autor que segueix el camí de Torrance, és el psicòleg Thurstone³, que afirma que la creativitat és

un procés per formar idees i hipòtesis, verificar-les i comunicar-ne el resultat, suposant, que el producte final és quelcom nous els àmbits de l'activitat humana i tots tenen la capacitat de desenvolupar-la amb intensitat. (p. 20)

Seguint amb la idea principal de Menchen, Manuela Romo (2000), entenem que la creativitat humana ha de ser considerada com un sistema complex que integra diversos components, com la relació d'un mateix i els efectes que causa l'exterior, i que poden influir en el funcionament del sistema. D'altra banda, un concepte que

² Torrance citat per Menchen, Dadamia i Martínez, p. 19, 1984

³ Thurstone citat per Menchen, Dadamia i Martínez, p. 20, 1984

sempre es troba present en les múltiples definicions del concepte creativitat és l'originalitat. Hi ha autors que relacionen aquesta originalitat en sentit individual, és a dir, pròpia de cadascú. D'altres, en sentit social, quan l'individu és influenciat pel seu entorn. Finalment, també hi ha qui l'entén en els dos sentits.

Per aconseguir un resultat innovador però, cal tenir en compte el procés creatiu previ. Aquest procés combina aspectes com ara: activitat, productivitat, intel·ligència, pensament, llenguatge, emocions, entre d'altres. Per tant, la creativitat és fruit de tots aquests processos i mecanismes; és el resultat de la interacció entre l'individu i l'entorn. També és una activitat que cal ser motivada. La motivació és una de les característiques psíquiques més importants que té l'ésser humà (Menchen, Dadamia i Martínez, 1984, p. 23). Un individu creador té com a principal característica la motivació a fer, a resoldre, a superar obstacles, mostrant interès pel canvi, per l'originalitat.

2.2. Què és l'expressió?

La paraula expressió prové del llatí "*expressio*" i fa referència a l' exteriorització d'un sentiment o una idea interna. Aquesta manifestació pot donar-se per mitjà d'un gest, una paraula, un moviment. Les vies d'expressió més habituals són: l'oral, a través de la parla; i l'expressió escrita, a través de l'escriptura. Però se'n coneixen d'altres, com l'expressió corporal, l'expressió fàcil o l'expressió artística.

Expressar també significa demostrar, és a dir, quan un individu obsequia o regala està fent una expressió d'afecte vers un altre individu. Basant-nos en Celestine Freinet (1975), podem afirmar que l'expressió apassiona als nens, els obre tant en el camp afectiu com el pedagògic al coneixement dels elements de la cultura.

2.3. L'art com a forma d'expressió

Com veurem en aquest apartat, l'art juga un paper important en l'etapa de desenvolupament dels infants. Tot i que a vegades no se li dona importància, en té més del que es pot pensar. Les activitats artístiques permeten a l'infant exterioritzar el seu interior, els seus sentiments, pensaments o interessos de manera alternativa a la parla. Entenem que l'art és una creació, i crear és expressar, per tant l'art és una via d'expressió. Els artistes Viktor Lowenfeld y Brittain Lambert (1992) afirmen que l'expressió artística és important en l'infant, tant pel seu procés mental, com pel desenvolupament afectiu i perceptiu, ajudant, també, l seu desenvolupament

creador. Per a la psicòloga argentina Judith Mendelson (2019), l'art té la qualitat de ressaltar elements en total profunditat, és a dir, permet una total expressió, d'altra banda les paraules limiten.

Tot i que aquestes pràctiques artístiques són beneficioses a qualsevol etapa i edat, endinsar-se en aquest món en la infància permet i facilita absorbir qualsevol altre aprenentatge que es presenti. Gràcies a les aportacions de Dadamia (1984), sabem que la infància és l'etapa més creativa i hem d'aprofitar tots els valors específics del moment, com són el procés mental, l'instint de joc, entre d'altres.

No es coneix una definició única per a aquest concepte, però amb les intervencions dels autors Elliot W. Eisner i Lev Vigotsky podem tenir-ne una aproximació. Per la seva banda, Eisner (1987) entén l'art com una necessitat humana de rebre i transmetre informació. D'altra banda, Vigostky (1986) relaciona l'art amb la imaginació, i defineix l'activitat artística com aquella realització humana a través del cervell, els sentiments o manifestacions pròpies de l'ésser humà. El mateix autor es pregunta per la diferència entre la imaginació d'un infant i la d'un adult. I ell mateix respon:

La del niño es más rica que la del adulto, considerándose la infancia la época donde más se desarrolla la fantasía y, según ello conforme crece el niño va en descensos u capacidad imaginativa, con ello su fantasía. (p. 40)

2.4. Què són els llenguatges artístics?

Els éssers vius tenim la capacitat de comunicar-nos i ho podem fer de diferents maneres. Pel que fa als llenguatges artístics, són essencials, perquè l'art és també una via d'expressió, de transmissió d'emocions, d'idees, de sentiments, d'inquietuds.

Els llenguatges artístics tenen certes particularitats amb relació a la resta de llenguatges. Pel que fa a les obres artístiques, poden ser individuals o bé col·lectives. Quant al missatge que es vol transmetre l'autor o els autors pot no ser el que capta el receptor. Les percepcions són subjectives, és per això que les creacions artístiques poden tenir diferents interpretacions, com podem veure per exemple, en l'experiment que fa amb infants John Berger.⁴ Com destaca Umberto Eco⁵, "l'obra es defineix pel seu caràcter inacabat, per l'ambigüitat, per la multiplicitat

⁴ John Berger: *Ways of seeing*. Episode 1. (1972) m. 23:57

⁵ Umberto Eco: *L'obra oberta*. citat per Lluís Vallvé; *Ha de ploure cap amunt* (2009) p. 124.

d'interpretacions que genera... Però tots aquests factors no serien res sense la presència activa i creadora de l'espectador". Aquests tipus de llenguatges es poden caracteritzar per la disposició a la incertesa, és a dir que s'adapta a les necessitats i particularitats que puguin sorgir a moment, depenent del context donat. L'expressió artística no té límits, no té normes.

En un episodi del programa "Utopias", de Radio 3, es va fer una entrevista on hi participa López (2021), que afirma: "el arte está ligado al ser humano, es pura medicina" (s. p.). També esmenta que és un element que ajuda al desenvolupament personal i no és un passatemps d'oci. L'art no ens dona respostes, és més, ens dona preguntes. A l'entrevista també hi participa Pere Parramón (2021), el president de l'associació d'amics del Museu d'Art de Girona, que, al minut 13' 40", afirma el següent:

Quando estamos ante una pieza artística, siempre estamos ante otra persona, que está posiblemente ya está lejos de nosotros en el espacio-tiempo, pero la obra es la vía de conexión entre esa persona y nosotros nos hace recordar que no estamos solos, y esto para el individuo es profundamente beneficioso.

Seguint amb Parramón (2021), associem l'art a un llenguatge de manera metafòrica, sense tenir en compte que l'art és allò que no es pot explicar, però ens fa pensar. L'art qüestiona, no dona respostes, dona preguntes.

Es coneixen diferents tipus de llenguatges artístics, que es poden manifestar a través de diferents tècniques com són: la fotografia, la música, el cinema, el teatre, la dansa, entre d'altres. Davant d'aquesta varietat de tècniques, aquesta investigació se centra en el dibuix.

2.4.1. El dibuix

El dibuix és una activitat que ja es portava a terme a la societat més primitiva i ha seguit desenvolupant-se fins avui, sent un mitjà d'expressió. La seva perllongació en el temps ens dona pistes sobre la seva importància en el desenvolupament de l'individu. És una de les primeres formes d'expressió de manera inconscient.

El dibuix és una representació gràfica, és un mitjà que ajuda a l'ésser humà a expressar-se. Aquesta pràctica afavoreix la comunicació interpersonal i l'exteriorització d'emocions, ajudant també al desenvolupament i la fonamentació de capacitats com la creativitat, la llibertat i l'autoestima. Tal i com descriu el mestre i pedagog Lluís Vallvé (2009), "Al cap i a la fi dibuixar és resumir amb línies" (p. 81). Rudolf Arnheim (1989), esmenta que

el dibujo y lapintura pueden plantear problemas tan rigurosos como las matemáticas o las ciencias.[...] y con pocos conocimientos técnicos los alumnos pueden desarrollar sus propios recursos mentales" (p. 154). Seguit amb el dibuix, Loewenfeld i Lambert (1992) afirmen:

El dibujo, constituye un proceso complejo en el que el niño reúne diversos elementos de su experiencia para formar un todo con nuevo significado. En el proceso de seleccionar, interpretar y reformar esos elementos, el niño nos da algo más que un dibujo; nos proporciona una parte de sí mismo: cómo piensa, cómo siente y cómo ve. (p. 7)

Sumant-se a tot això, la periodista Marta Rodríguez (2014) considera que per als infants dibuixar és una activitat motriu espontània i al mateix temps complexa, que forma part del seu desenvolupament personal. A part d'una activitat motriu, dibuixar també esdevé una activitat mental. Cal remarcar que tots els infants atravessen unes etapes característiques i cada una d'elles té uns trets comuns. A mesura que l'infant va creixent, aquest interès per dibuixar disminueix, a no ser que sigui una pràctica estimulada. Segons Vigotsky (1986), existeix una vinculació entre la personalitat de l'infant i la seva vinculació amb el dibuix (p. 53).

En l'etapa d'educació infantil, el dibuix juga un paper important en tres àrees del desenvolupament: l'etapa motriu, l'etapa emocional i l'etapa cognitiva. Atès que el dibuix és una de les tasques artístiques que més es realitza dins les aules d'educació infantil, mitjançant el dibuix s'expressen els sentiments i el caràcter en quatre punts destacables. Segons Sara Nieto (2007), aquests punts són: el gest gràfic, és a dir, l'elecció dels colors i les eines que utilitzarà en el dibuix; el valor expressiu, que fa referència a les emocions, la projecció, i per tant, la visió que té del món (exterior i interior) i el valor narratiu, on mostra gustos i preocupacions.

Per a l'infant, la pràctica del dibuix com a resposta a la necessitat d'expressió lliure és espontània i plaent, i es pot relacionar directament amb el joc, que també compleix aquestes característiques. Per mitjà d'aquestes dues activitats l'infant és capaç de plasmar les seves preocupacions o motivacions més internes. El dibuix és un element important de treball a l'escola i per això cal dedicar-hi temps. En paraules de Vallvé (2009):

Explorar el gest gràfic ens obre un camp il·limitat de descobertes i ens proporciona un bagatge que enriqueix les produccions dels infants. Per possibilitar la descoberta de possibles expressions gràfiques cal valorar el moviment de la nostra mà. (p. 80)

L'infant s'inicia en el dibuix a través d'aquests moviments amb la mà, concretament en l'etapa anomenada "gargot". Per a John Matthews (2002) aquests gargots són molt significatius:

Los dibujos infantiles tienen un significado profundo desde sus mismos inicios, tanto en términos de expresión de emoción como en términos de representación emergente. Mientras que las primeras marcas no son de representación en el sentido estricto del término, aun así son el resultado de un lenguaje cuatridimensional de las acciones humanas que tiene lugar en el tiempo y en el espacio, en los que el niño detecta y explota las características de los materiales plásticos. (p. 63)

Seguint amb aquests gargots, l'infant representa els "Cabeza-pies" (Vigotsky, 1986). Aquest nom el reben les representacions que fan els infants quan deixen de banda els gargots, i passen a fer representacions esquemàtiques. Vigotsky (1986) explica "resulta absurdo reconocer que los niños de 3 y 4 años puedan concebir el rostro humano no mejor de cómo lo representan" (p. 95). L'infant dibuixa tot allò que sap de l'objecte en qüestió i el més rellevant.

En una entrevista feta al centre d'art La Casa Encendida, de Madrid, l'any 2013, Arno Stern afirma que l'adult té el costum de demanar a l'infant que expliqui el seu dibuix amb la finalitat de mostrar-li que té interès per allò que fa l'infant, però l'única raó veritable és creure's superior a ell. Segons Stern (2013), el nen o nena no dibuixa amb la finalitat de comunicar-se; dibuixa per així crear un món propi, un món únic, lliure d'intrusions. En el moment en què l'adult l'interroga, preguntant-li què ha volgut dibuixar o comunicar, està destruint aquest món, perquè hi fa una intrusió. En relació al pensament de Stern, cal tenir en compte no corregir als infants quan dibuixen, encara que el color no representi la realitat o que el personatge floti en el paper. Aquestes idees ens recorden a les de Tonucci, "El dibujo es un gran recurso que debe crecer conjuntamente con el resto de lenguajes para poder acompañar la comunicación, la expresión y la reflexión a lo largo de toda la vida".⁶

2.6. Què és el llenguatge escrit?

El llenguatge escrit és un sistema de símbols gràfics establerts per relacionar-se mitjançant la representació de la llengua oral. La seva finalitat és purament

⁶ Marta Rodríguez Bosch. "Por qué dejamos de dibujar? , publicat a la Vanguardia el 28 de març del 2014.

comunicativa. El llenguatge escrit permet la comprensió de textos, pensaments i sentiments. Per al filòsof Vigotsky (1966), l'escriptura és la part més elaborada del llenguatge. L'escrit és posterior al llenguatge oral, tot i la seva relació, ja que es necessita una bona adquisició de la parla. Reafirmant aquesta teoria, Gordon Wells (1988):

En la conversación, los niños descubren las formas del lenguaje oral que se corresponden con su elaboración interna de historia. Pero, escuchando historias leídas en voz alta, no sólo amplían el campo de experiencia que son capaces de comprender, sino que además, empiezan a asimilar esa otra modalidad más poderosa y abstracta de representar la experiencia que es el lenguaje escrito (p. 242)

L'adquisició d'aquest llenguatge escrit requereix major competència lingüística, ja que parlar i escriure suposen dues activitats diferents. Segons el pedagog Manuel Zayas (1998):

No nos puede convocar a error el considerar que una vez que el niño ha adquirido una aceptable expresión oral, esta puede revertirse de la misma manera en la expresión escrita. Los procesos cognitivos que se ponen en marcha en cada una de estas formas difieren notablemente, así como los medios y normas para expresar cada uno. (p. 16)

El desenvolupament del llenguatge escrit es dona de manera formal en el transcurs de l'ensenyament. També és en aquest moment d'iniciació a l'escriptura on sorgeixen dificultats d'aprenentatge. Per tal de millorar i aconseguir els coneixements necessaris per a un bon aprenentatge de l'escriptura Smith (1978) citat per la docent Mirtha Manzano (2007), va plantejar que per aprendre a escriure, cal llegir. Cal tenir en compte, però, que aquesta lectura ha de ser motivadora i plaent per captar l'atenció dels lectors. D'altra banda, el docent Daniel Cassany (1995) esmenta que per escriure correctament cal tenir uns coneixements, habilitats i actituds concretes, cal conèixer la gramàtica i el lèxic, però és important saber utilitzar-los en cada moment.

En el procés d'aprenentatge d'aquest llenguatge es té en compte els intents que fa el mateix infant per assolir els seus objectius, l'intent que fan per aproximar-se a aquest llenguatge escrit. Aquest tipus de llenguatge a les aules està molt present. Quan els infants fan un dibuix a l'aula es convida al fet que hi posi el seu nom, un cop ha acabat la tasca. Aquest fet de posar el seu nom ja està convidant a l'infant utilitzar el llenguatge escrit. Des del primer moment que ells fan un intent d'escriure

el seu nom i fan tot aquest aprenentatge, ja utilitzen un grafisme diferent del que utilitzen quan dibuixen, és en aquest moment quan es comencen a veure les primeres diferències entre el dibuix i el text escrit (infantil). Però quines funcions té el llenguatge escrit? L'ús que s'adjudica aquest llenguatge és la permanència de la memòria, com diu la mestra Glòria Domínguez (1997) que el que escrivim roman en el temps.

Tornant al nom de l'infant, aquest és normalment el primer text escrit per part del nen o nena. El nom propi rep un cert valor per als infants, ja que serveix per identificar-se dins el grup classe. Domínguez y Barrio (1997) afirmen:

Su nombre es realmente él mismo. Además no solo le identificará a él en relación con los compañeros, sino que se utilizará para marcar sus pertenencias, lo que es suyo. [...] De esa manera el nombre propio es la puerta de entrada hacia el lenguaje escrito. (p. 29)

El llenguatge escrit està inclòs a les activitats quotidianes dins les aules infantils, hi és present en les lectures de contes, els personatges tenen un nom que també permet identificar-los. Domínguez (1997) esmenta:

El aula está llena de ejemplos de lenguaje escrito. La mirada tropieza a cada paso con él [...] Forman un mundo atractivo, próximo y lejano a la vez, en que se ven las huellas de frecuentes exploraciones. (p. 32)

2.6.1. El text lliure

El pedagog Freinet va vetllar per l'educació, creant un mètode pedagògic propi, basada en l'expressió lliure dels infants.

Freinet va observar la necessitat de trobar una solució per millorar la seva tasca a les aules amb l'objectiu de superar l'escola tradicional, concretament en aquells aspectes no funcionals. Així és com es dona a conèixer aquesta tècnica clàssica, donant pas a comprendre les necessitats dels nens i nenes, juntament amb altres mètodes com: la impremta, el diari escolar i la correspondència. La pedagogia de Freinet se centra en un conjunt d'eines i tècniques que fomenten la llibertat i la cooperació dels infants, descobrint per si mateixos la realitat que els envolta.

El text lliure és un escrit que elabora l'infant lliurement quan té alguna cosa a dir, per expressar els seus interessos, desitjos o pensaments, el que li "bull" dins seu, sense la prescripció del mestre, és a dir per decisió pròpia sobre la temàtica que ell

vulgui i en el moment que vulgui. El text lliure és l'exteriorització d'aquelles sensacions que experimenta el propi cos, allò que porta dins i que l'emociona. Aquesta tècnica és alhora una confessió i una teràpia per al mateix infant, que escriu allò que l'inquieta i que vol comunicar. L'objectiu principal d'aquesta tècnica és permetre a l'infant l'aprenentatge natural de la lectura i l'escriptura, fonamental per a la pedagogia d'avui i de demà (Freinet, 1975).

Aquest text ha de ser espontani, motivat amb una funció i una finalitat concreta, comunicar-se, ja sigui amb els companys, la mestra o familiars. Oferir als infants possibilitats d'expressió és permetre'ls analitzar la realitat i construir coneixement. El valor pedagògic d'aquesta pràctica es troba en el fet que dona resposta a la necessitat que té l'infant d'expressar-se. La realització d'aquests textos vincula a l'infant amb l'espontaneïtat, la connexió amb un mateix i l'exterior, i la creació. Freinet (1975) afirma que "la pràctica del text lliure, no és pas un do del cel, sinó una lenta i obstinada conquesta dels educadors" (p. 12).

Si l'infant no té la necessitat ni el desig d'escriure no s'ha d'obligar a fer-ho. De ser així, es pot entendre aquesta tècnica com un tipus de redacció "imposada". És a dir, imposar als nens l'hora d'escriure aquest text, no la temàtica però sí el moment. Freinet (1975) exposa que d'aquesta tasca se n'hauria de dir "redacció amb temàtica lliure" (p.6). En aquest exercici, l'infant pot no tenir ganes d'escriure ni tenir un tema motivador, per tant l'haurà de trobar o se li'n suggerirà un.

Freinet (1975) esmenta:

El nen escriurà el seu text espontani en un cantó de la taula, al vespre; sobre els genolls, tot escoltant parlar a l'àvia, sobre el cartipàs, abans d'entrar a classe, i també, naturalment, durant les hores que en la nostra distribució del temps reservem al treball lliure. (p.16)

La tasca del mestre o la mestra és impulsar la realització del text lliure. Han de motivar als infants per aconseguir que aquests escriguin lliurement. Com a mestres, han de proporcionar els coneixements necessaris a més d'una gran varietat d'experiències enriquidores, per tal que aquesta pràctica tingui èxit i els propis infants en gaudeixin. Hi ha dues formes de text lliure: l'oral i l'escrit. En primer lloc, ens referim a l'oral, que consisteix a escoltar cada infant, de manera acurada i prestant una atenció simpàtica (Freinet, 1975). Després es recollirà de cada història aquelles frases o paraules més destacables, per poder dur a terme aquesta activitat. Amb aquest recull finalment es podrà realitzar un text, escrit a la pissarra, de dues o tres ratlles com a màxim. Pel que fa al text lliure escrit, podem afirmar que aquesta

tècnica, permet a l'infant experimentar la necessitat d'escriure. Consisteix a expressar-se. La tècnica es desenvolupa en tres fases, que són les següents:

- **Esriptura del text:** L'infant escriu allò que necessita o vol dir als companys o a la mestra. És un treball individual i creatiu. La idea d'expressar ha de ser totalment lliure, però és cert que l'expressió ha de ser treballada al màxim. El text serà en brut i la mestra ha d'evitar fer-hi correccions o suprimir aquells trossos il·legibles. El nen ha de sentir els seus pensaments
- **Lectura del text:** L'infant comparteix la lectura individual amb la resta o bé amb el suport a la mestra a la resta de companys i anotació dels títols a la pissarra. S'ha d'evitar encaraments incòmodes, si l'infant s'embarbussa cal encoratjar-lo a seguir. Deixar-li clar que sap escriure.
- **Comentari del text:** És una tasca col·lectiva entre el grup classe. En aquest últim pas s'arrodonirà el text per tal de fer-ne una pàgina que conservi tot el que té d'únic, originalment i profundament humà en el pensament infantil i que ajudi als infants a progressar en el coneixement i el maneig de la llengua. Cal fer del text lliure seleccionat una bella pàgina literària, sense fer-li perdre res de la seva frescor i de la seva subtil expressió (Freinet, 1975, p. 43).

Segons Freinet, amb el llenguatge i l'escriptura, juntament amb altres tècniques, s'arriba més aviat a les formes superiors d'expressió.

Aquests textos tenen unes certes qualitats. Es basen en l'explicació de fets significatius, com esdeveniments personals, del seu entorn o de les vacances. Freinet (1975) esmenta que així, trobem el nen dins del seu medi i ens endinsem a través de la seva vida, els progressos profunds dels seus interessos, la realitat del món que vibra al seu entorn (p. 73).

2.6. Connexions entre el llenguatge artístic i escrit.

El dibuix i l'escriptura per mitjà del text lliure tenen certs punts en comú. Vigotsky (1966) descriu que la pràctica de la llengua escrita té els seus orígens a través del moviment de la mà. Com bé podria ser a través del dibuix o del joc, ja que aquestes dues pràctiques promouen certs aspectes importants per aconseguir l'escriptura, com ara la motricitat fina.

Com s'ha esmentat anteriorment, la pràctica del text lliure no s'ha d'imposar. Doncs bé, amb el dibuix passa el mateix. Aquesta tècnica també ha de ser una activitat

lliure, on s'ha de proporcionar un ambient adequat. Per a Stern, dibuixar, per als infants, és un joc, “a mesura que deixem a un costat l'etapa de la infància, deixem de dibuixar”, afirma el pedagog.⁷ Un cop deixem de banda aquesta infància i el dibuix, s'inicia la pràctica de l'escriptura. El descobriment forma part de les necessitats dels humans, és per això que per descobrir necessitem connectar amb aquest joc de la infància. Aquestes dues tècniques s'han de practicar quan un té la necessitat i quan sorgeix el moment. Aquests dos tipus de llenguatges s'utilitzen amb la finalitat d'expressar.

3. Cas d'estudi

El cas d'estudi s'ha desenvolupat en una aula de P4 d'una escola de Centelles. Aquesta és de titularitat pública i disposa de dos grans edificis: un, equipat per oferir el servei educatiu als infants d'educació infantil i cicle inicial; l'altre, ofereix el servei als alumnes del segon cicle de primària.

La classe de P4 està composta per un total de 18 infants: 9 nenes i 9 nens, juntament amb la tutora de l'aula. És un grup força tranquil amb una molt bona relació amb la mestra, ja que el curs anterior, a P3, ella també era la tutora d'aula. A l'escola, les mestres fan dos cursos seguits amb el mateix grup. El rol dels infants també es veu reflectit en les estones de joc, hi ha un infant que sembla ser el líder, dos infants molt tímids, un d'ells fa una construccions increïbles i tendeix a fer un joc més en solitari, i l'altre observa des de fora el que fan els seus companys, de vegades s'introdueix en joc. És un grup força unit, tot i haver-hi petits grups establerts. Pel què fa al dia a dia a l'aula, els infants quan arriben disposen d'una estona de joc on la mestra fa diverses propostes, d'aquesta estona se'n diu entrades relaxades. En aquesta entrada relaxada es pot observar que a la majoria dels infants el que més els agrada és jugar a "la tarima". Aquesta és una taula baixa on s'hi troba un castell i un zoo amb diferents personatges. Cap a mig matí, es fa alguna activitat més dirigida com és llengua, matemàtiques o música. A més, cada trimestre, a les tardes, es porten a terme espais com comunicació, espai científic, fer i desfer i l'espai d'art. Els dimarts, els infants van a la sala, que és on es porta a terme la psicomotricitat.

⁷ Arno Stern (2013). Entrevista “La Casa Encendida”

3.1. Anàlisi i interpretació del cas

S'ha pogut comprovar la varietat de maneres de fer i actuar vers l'expressió. Hi ha un gran nombre d'infants que han tendit en algun moment concret del dia o setmana a dibuixar, d'altres que només en aquelles activitats on s'ha requerit aquesta tècnica, com per exemple l'espai d'art. També hi ha hagut el cas concret d'una nena que cada dia ha demanat per dibuixar. La gran majoria fa la demanada en les primeres hores del matí, durant l'entrada relaxada, i de vegades després d'alguna activitat dirigida.

3.1.1. Anàlisi i interpretació de l'autoetnografia

En aquest apartat, s'exposa l'anàlisi i la interpretació de les dades obtingudes a través de l'autoetnografia. Aquesta anàlisi ens ha permès detectar diversos temes relacionats amb el dibuix, com ara el dibuix com a eina per iniciar converses, el dibuix com a regal.

- El dibuix com a eina per iniciar converses

Molts dels moments en què els infants han demanat per dibuixar tant a la tutora de l'aula com a mi han servit per establir converses amb ells. De fet, el primer dia que vaig arribar a la classe verda després de nadal, el dia 11 de gener, recordo que la primera interacció que vaig tenir amb els infants va ser a través d'un dibuix. Un d'ells estava realitzant un dibuix i jo em vaig apropar, sense demanar res. Només una salutació, "hola", va servir perquè es dirigís a mi. "Has vist? He fet el rei blanc", em va dir. En aquell moment vam començar a parlar, ens vam dir els noms, i vam seguir una conversa. Un altre exemple, és el cas d'en L, que és clau. Es tracta d'un infant extrovertit, discret. Com es pot veure en els annexos, concretament el dia 21 de gener, en L em va demanar si em podia asseure al seu costat mentre m'explica el que estava fent: dos ninots que viuen dins l'aigua. En alguna ocasió prèvia, al pati, a la sala, havia intentat iniciar una conversa amb ell, poder-nos conèixer, i no vaig aconseguir-ho, fins a aquell dia en concret, justament a través del dibuix.

En el recull autoetnogràfic del dia a dia a l'aula, en el dia 14 de gener, es pot comprovar que la C sempre que dibuixa, acompanya la seva creació amb una explicació oral. A mi, m'agrada veure-la dibuixar, perquè explica un munt de coses sense la necessitat que l'adult li demani. Relacionant això amb la idea d'Stern (2013), quan esmenta que l'adult quan demana a l'infant què està dibuixant, aquest interromp el món que aquest està creant, la C contrasta aquesta aportació, ja que

ella mateixa fa explicacions a l'adult i als seus companys quan dibuixa. Ella expressa el seu món intern tal com el sent, és ella qui explica sense necessitat de demanar-li res, ni evadir-la del seu món. La C tendeix en tot moment a participar en les seves creacions, i aquest fet d'explicar que està dibuixant fa que quan acaba el dibuix, vulgui seguir.

- El dibuix com a eina d'aprenentatge

El dibuix esdevé una eina d'aprenentatge, com bé hem vist a l'apartat dedicat al dibuix, en la fonamentació teòrica d'aquest treball (2.4.1). Podem relacionar la idea de Rodríguez (2014), on esmenta que dibuixar també esdevé una activitat mental i complexa, que ajuda a l'infant en el seu desenvolupament personal, en un cas concret, el dia 18 de gener, una nena, la W, em va demanar si li podia dibuixar un cor, que ella no en sabia. Jo vaig dir-li que sí, però que segur que si ho provava el sabia fer. I efectivament, ho va provar i quan va veure que li havia sortit, em va mirar amb un gran somriure. Aquell aprenentatge va servir per ajudar als seus companys i companyes, ja que més tard, un altre infant em va demanar el mateix. En aquell moment, la nena que havia après a fer els cors em va dir que ja li feia ella, que ja en sabia. Va compartir amb els seus companys l'aprenentatge que havia fet. Un altre clar exemple és el dia 24 de gener, un infant va dibuixar les lletres "A, E, I, O, U", tot demanant-me què hi posava. "No hi diu res", vaig respondre, "però això són les vocals", em va mirar i va respondre "El meu nom té vocals!", tota sorpresa. És un moment màgic veure la cara d'emoció quan descobreixen a través d'ells mateixos.

- Els dibuix com a necessitat

El dimarts és el dia de la setmana en què els infants van a la sala a fer psicomotricitat. El dia 16 de març, vam decidir anar-hi una mica abans del que anem sempre per així aprofitar el temps de joc. Tres infants ens van demanar per dibuixar, i se'ls va dir que quan tornéssim podrien, com cada dia. Quan vam agafar els mitjons, per marxar, vam trobar aquells infants a terra, amagats, amb tot el material i dibuixant. La necessitat que tenien en aquell moment era tan gran, que van posar-se a dibuixar a terra, en un racó, amagats. En veure aquesta reacció per part dels infants, els vam deixar acabar el que estaven fent. Després de veure aquestes reaccions, podem entendre que sí que pot sorgir una necessitat en un moment donat de dibuixar, i aquesta s'ha de respectar, sempre que sigui possible, perquè és un moment en que l'infant necessita exterioritzar el seu món intern. Quan els

infants van acabar els dibuixos, dos d'ells van guardar-los a la seva motxilla, ni la mestra ni jo vam demanar què havien fet. Una nena, però, no va guardar-lo, ella va preferir explicar el que havia dibuixat un cop tornéssim de la sala. Quan vam tornar, ens vam asseure a la rotllana i ens va explicar què havia dibuixat. "He fet un dibuix per la classe per penjar, és un regal per a tots" ens va explicar, tot representant amb els braços la quantitat de flors que havia dibuixat.

- El dibuix com a eina de connexió amb la infància

Un dia concret, en una de les tardes que es portaven a terme l'espai d'art, una de les propostes que vam plantejar va ser pintar amb pintura damunt d'un paper d'embalar. Aquest paper el vam col·locar damunt de la taula. Al centre hi havia aquarel·les, tres gots de vidre amb aigua i pinzells. A la paleta de les aquarel·les hi havia tots els colors. Quan es va assecar, la tutora i jo vam retallar el paper en mida DINA4, perquè qui volgués, agafés un retall i se'l guardés al seu calaix. L'elecció del paper era de manera aleatòria. D'aquesta manera, tots tindrien un dibuix d'un company o companya, i fins i tot un de meu. No tots els infants van passar-hi, però el que no m'esperava és que jo acabés dibuixant. Al llarg de les pràctiques he ajudat quan els infants m'ho han demanat, com és el cas del cor, que he esmentat anteriorment, he fet ninots de plastilina, els he fet dibuixos que m'han demanat, però dibuixar lliurement no ho havia fet. Però en aquell moment em va venir de gust, vaig deixar-me portar. El motiu que em va portar a dibuixar amb ells considero que va ser el moment exacte en el qual em trobava amb els infants. Com bé descriu Stern, aquesta tècnica s'ha de realitzar quan un té necessitat o es dona el moment, i per mi aquell va ser un moment idoni per pintar amb els infants. A mesura que ells anaven dibuixant, alguns de manera voluntària s'explicaven entre ells que feien, alguns dibuixaven una estoneta i marxaven, i jo vaig estar una estona pensant si fer-ho o no. Però vaig pensar, per què no?, i així ho vaig fer, sense pensar-ho gaire vaig agafar un pinzell i em vaig posar a dibuixar amb ells. Recordo que una d'ella va dir: "què estàs dibuixant Marta?", jo no tenia una idea concreta a dibuixar: "una papallona" vaig respondre. Vaig deixar-me portar i aquell va ser el resultat. Molts infants de la taula van deixar de pintar per venir a veure què feia, fins i tot infants que estaven en altres propostes. Aquell dia vam intercanviar els papers, eren els infants els que miraven el que jo dibuixava, fins i tot un d'ells va dir que podríem fer-li una foto també, com les que els hi faig jo, i així va ser, vam fer una fotografia al meu dibuix.

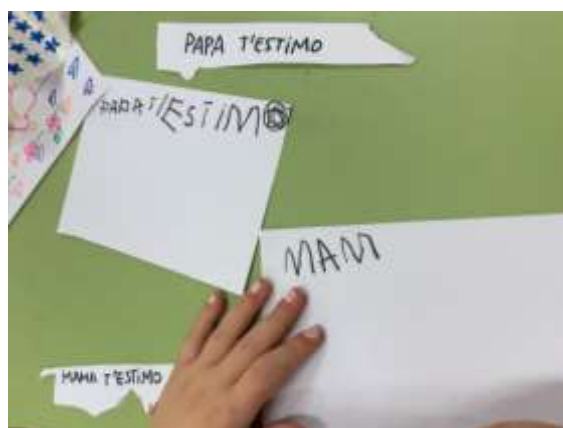

Considero que el fet de posar-me a dibuixar juntament amb ells és important perquè entenguin que el dibuix no és una pràctica només infantil, sinó que es pot dibuixar, pintar en totes les edats, sempre que se'n tingui ganes o es tingui la necessitat de fer-ho. Com bé hem vist amb la recerca d'informacions, i a través de les entrevistes a les mestres, l'art és una via d'expressió, per tant, podem dir que el dibuix també, i de ser així, perquè de grans tendim a deixar de fer-ho?

- El dibuix com a mostra d'afecte

Com podem veure a l'apartat 2.2 sobre què és l'expressió, aquest concepte va relacionat amb les demostracions d'afecte. Quan un individu, en aquest cas un infant, et regala (un dibuix), t'està fent una mostra d'afecte, t'està demostrant un sentiment. En aquests tres mesos compartint estones amb els infants, m'he adonat que concretament una nena, quan els seus companys i companyes dibuixaven, ella s'asseia al seu costat i observava, fins i tot també observava el joc de la resta de grup. És una nena tímida, observadora. Però l'últim dia, el 25 de març, em vaig endur una sorpresa. Em va fer un dibuix per a mi, perquè pensés en ella. A través d'aquell dibuix em va fer una de les mostres d'afecte més boniques. Li vaig donar molt valor, perquè a través d'aquell dibuix possiblement em va voler dir tot el que amb paraules no sabia.

També podem veure aquesta mostra d'afecte cap als pares, el dia 29 de gener. Sovint, molts d'ells fan dibuixos per donar-los posteriorment al seus pares quan els venen a buscar. En aquest cas, un infant va voler acompanyar el seu dibuix amb text, en concret "PAPA T'ESTIMO" i "MAMA T'ESTIMO". Per escriure demana el model, per tant l'ajuda, per després ell poder escriure.

Aquestes mostres d'afecte també es poden veure entre companys, la C va fer un dibuix per després penjar a la classe. Fins i tot l'adult també pot fer mostres d'afecte a través del dibuix, com és el meu cas. L'últim dia vaig fer-ne un per a la classe, com a mostra d'agraïment i d'afecte, per tot aquest temps compartit. Aquest dibuix, també és una mostra de que entenc el seu llenguatge, que em comunico amb ells de la mateixa forma que ho fan fet amb mi, d'aquesta manera em converteixo en una igual. (Veure imatge a l'apartat dels resultats).

A través del text lliure es poden fer també mostres d'afecte, ho podem veure en dos clars exemples, el 25 de gener, l'O, va escriure el nom de la seva amiga, per després regalar-li. Més tard, va voler escriure el nom dels seus companys. Per fer-ho, va agafar els models que tenen en un plafó.

Com bé hem vist, Domínguez (1997) descriu que les aules estan plenes d'exemples de llenguatge escrit. Aquests plafons de nom, en són un clar exemple. D'altra banda,

el 12 de març, una nena, em va fer un dibuix acompanyat d'un text, que a simple vista no tenia lletra, eren traços, però plens de significat.

Com exposa Freinet, en el text lliure, aquest es produeix en el moment en que l'infant vol expressar, no cal, necessàriament que sàpiga escriure, el que cal és que tingui alguna cosa a comunicar, i en aquest moment la tenia, fer-me saber que li havia agradat molt que ens haguéssim conegut.

En relació amb les mostres d'afecte, un dels infants va passar de no dibuixar a fer-ho cada dia, aquesta afició al dibuix va iniciar-se en un dibuix per a la seva mare. Després d'aquell dia, la seva demanda va ser diària. Un detall a destacar, però, és que quan dibuixava ho feia a terra, mai s'asseia amb la resta de companys a la taula, tenia un racó concret. Considero que aquest fet pot ser donat a un moment íntim per a l'infant, ja que els dibuixos que realitza un cop els acaba mai els ensenya i els guarda directament a la motxilla, dient "és per la meva mare" o "per al meu pare", en funció del dia. El primer dia que el vaig veure dibuixant a terra, vaig oferir-li un lloc a la taula amb la resta de companys, però la seva resposta va ser: "no, Marta, vull dibuixar aquí". Vaig pensar quin podia ser el motiu, però estava tan concentrat en el seu dibuix, que el vaig deixar fer, tot respectant la seva decisió. Quan em va donar l'explicació que era pels seus pares, i va anar a guardar-lo tot amagant la seva creació, vaig comprendre la importància de respectar aquesta intimitat. Si un infant no vol compartir amb la resta el que està dibuixant, crec que és important no obligar-lo, deixar-lo fer. La veritat és que tots els companys i la mestra també ho van respectar. Tot i això, aquest infant ha trobat un interès en aquesta tècnica, que possiblement l'ajuda a expressar-se, complementant les construccions que habitualment fa, amb molta cura, i que resulten realment interessants.

- Altres observacions

Un aspecte que m'ha cridat molt l'atenció, i que es pot observar a l'annex, és que cada dia part dels infants de l'aula de P4 han demanat per dibuixar, però un dia en concret, cap d'ells va fer aquesta demanda, coincidint amb el dia en què la C no va venir a l'escola. El dia 20 de gener, cap infant va dibuixar. Ella és sempre la primera que, en arribar a l'aula demana: "puc dibuixar?". Després, els companys al llarg del matí s'uneixen. Possiblement la C impulsí als seus companys a dibuixar quan veuen que ella ho fa, o bé la seva necessitat i ganes sorgeixen passada una estona des de que arriben a l'aula. També, he pogut observar que hi ha infants que s'asseuen al seu costat i miren els dibuixos que fan altres companys, o miren i després ells també agafen el material i dibuixen, i juntament amb mi, escolten les explicacions que fan sobre les seves creacions. El fet que jo sempre hagi estat pendent d'aquests moments per anotar-ho, ha fet que els mateixos infants m'expliquin el que fan, o moltes vegades, gairebé cada dia, em fan algun dibuix per mi, i em diuen: "és per a tu".

El dibuix també permet fer relacions entre llenguatges. Com hem vist, Tonucci⁸esmenta que el dibuix és un gran recurs que ha de créixer conjuntament amb la resta de llenguatges per poder acompanyar la comunicació i l'expressió. En aquest cas el dibuix va acompanyat del volum. La primera setmana de pràctiques, amb un nen vaig fer els tres reis amb plastilina. Li van agradar tant, que els va col·locar damunt un moble, i avui dia encara hi són. Un altre dia, en concret el 25 de gener, aquest mateix infant estava dibuixant els reis i em va convidar a dibuixar amb ell, proposant-me que dibuixés els patges. "Em dibuixes els patges?", em va preguntar, assenyalant sota els tres reis que ell havia dibuixat. "Sí, i tant", vaig respondre-li. Quan els vaig acabar de dibuixar, l'infant va dir: "Són iguals", tot assenyalant els reis que havíem fet amb plastilina. Ell va fer la relació dels seus reis a llapis amb els que havia fet jo anteriorment amb la plastilina.

⁸ Marta Rodríguez Bosch. "Por qué dejamos de dibujar?", publicat a la Vanguardia el 28 de març del 2014.

3.1.2. Anàlisi i interpretació de les entrevistes

En aquest apartat s'hi troba l'anàlisi i interpretació de les entrevistes realitzades. S'ha entrevistat un total de 19 persones: 13 mestres i 6 infants. En aquest punt se n'analitza el contingut per separat, començant per les respostes de les mestres i tot seguit la dels infants.

3.1.2.1. Entrevistes a les mestres

- Què és per a tu l'art?

Recordo la primera entrevista que vaig fer a la meua tutora de pràctiques, quan vaig plantejar-li la pregunta "Què és per a tu l'art" em va mirar sorpresa. Possiblement és una pregunta molt àmplia, però m'he adonat que el cap i a la fi, tot i no tenir una definició concreta, la gran majoria l'acabem definint de forma similar. D'aquesta primera pregunta s'ha pogut extreure que per a la gran majoria de mestres "l'art" és una via d'expressió de l'individu. Aquesta mateixa idea la trobem també en respostes d'altres preguntes posteriors, com veurem. Un cop obtingudes totes les respostes he observat detingudament quines connexions presentaven, i la paraula o paraules més repetides en les definicions de les mestres. Per alguna d'elles aquesta "expressió" pot ser donada a través d'un sentiment, d'un material o a l'hora de vestir, per exemple. En aquest sentit la mestra M afirmava que, per a ella, l'art és "una manera d'expressió totalment lliure i creativa on ens podem expressar de moltes maneres diferents, no cal que només sigui artísticament pot

ser corporal, la manera de vestir". Per a la mestra C, l'art és "una forma d'expressió d'idees i sentiments on hi ha una reflexió i una creació" i la mestra S entén l'art com "qualsevol expressió que pot tenir algú... És una part de la comunicació. Desprèn sentiments". En les tres respostes fan la relació entre l'art i l'expressió.

He observat que aquesta paraula és "expressió, manera d'expressar", per a totes elles. L'art, en resum, és exterioritzar alguna cosa interna de l'individu.

- Creus que és important l'art a l'aula? Per què?

Relacionada amb l'anterior pregunta sobre l'art, totes les mestres entrevistades consideren que l'art és un factor molt important dins les aules d'educació infantil, i a més necessari. Totes elles, una vegada més, associen l'art amb l'expressió i deixar fluir. Tres d'elles relacionen i connecten l'art amb les emocions, esmentant que aquesta disciplina permet a l'infant treballar i posar paraula a les seves pròpies emocions. Com és l'exemple de la M, que considera que l'art a l'aula és molt important: "(...) perquè l'art ens pot ajudar a expressar sensacions, emocions, fins i tot per deixar fluir el que portem a dins (...)".⁹ La C també fa aquesta relació amb les emocions esmentant que "pot afavorir el desenvolupament de les emocions i , permet conèixer més l'entorn",¹⁰ i la S també coincideix amb la M i la C, descrivint que, "als infants els costa expressar de forma verbal els seus sentiments, posar paraules a les seves emocions".¹¹

Així doncs, podem considerar que, per a la gran majoria, l'art és important a les aules, ja que permeten a l'infant alliberar-se i relacionar-se amb un mateix i amb els altres. El fet que totes elles creguin que l'art és important, em fa pensar en la importància que elles mateixes li donen i la relació que tenen amb l'art, ja que podria ser que alguna mestra em digués que no és important l'art a les aules.

- Consideres que a les aules de parvulari es satisfà la necessitat d'expressió dels infants?

Quan a la satisfacció de les necessitats d'expressió dels infants dins les aules s'ha obtingut varietat de respostes, totes elles interessants. Per una banda, trobem que tres d'elles consideren que dins les aules sí que se satisfà aquesta necessitat, com és el cas de la M, la C i la Y. En el cas de la M, creu que "a parvulari si, és una etapa en què deixem aquesta llibertat, més oberta, però quan van passant els anys i anem

⁹ "M"(comunicació personal, 01/04/2021)

¹⁰ "C"(comunicació personal, 15/04/2021)

¹¹ "S"(comunicació personal, 22/04/2021)

pujant d'etapes els hi anem privant aquesta expressió".¹² Seguint amb aquesta afirmativa, la C esmenta que "Sí, pel que he pogut observar en la meva experiència a les aules (...).¹³ Juntament amb la opinió de la Y, que comenta "Crec que cada vegada se satisfà més aquesta necessitat".¹⁴ D'altra banda, dues mestres opinen el contrari, com és el cas de la Y, que esmenta:

Jo penso que cada cop les escoles són més conscients de la seva importància. Tot i això, crec que no es satisfà del tot, ja que moltes de les propostes acaben sent dirigides i s'acaba tenint molt més en compte l'estètica que la mateixa expressió. Penso que l'estètica és molt necessària, però les propostes artístiques també haurien de tenir espais on el seu fi fos l'expressió.¹⁵

També és el cas de la Y, que considera que tampoc es satisfà la necessitat d'expressió, ja que no es deixa a l'infant escollir el material i al cap i a la fi les obres tenen el mateix resultat. La seva resposta és la següent: "No sempre, i menys a nivell plàstic, no deixem llibertat per escollir els materials, els colors que en aquestes etapes és tan emocional, I creen tots la mateixa obra".¹⁶

Dues d'elles coincideixen que depèn de l'escola, esmentant que no totes les escoles són iguals. Com podem veure en la seva resposta Y:

Crec que cada vegada se satisfà més aquesta necessitat. Fins i tot són els mateixos infants, si els escoltes, que et demanen poder-ho fer. Actualment, i cada vegada més, es dona més protagonisme als infants en el seu procés d'aprenentatge i això ho facilita. Però totes les escoles són diferents, així que no puc generalitzar.¹⁷

Dues d'elles esmenten que se satisfà, o almenys ho intenten, però l'inconvenient que es presenta és l'estètica. Coincideixen amb la idea que a les aules es prioritza la bellesa abans que el procés a què es vol arribar. Això ho veiem en S, per exemple, que afirma que "En moltes ocasions es confon... Prioritzem la bellesa estètica, el resultat al qual es vol arribar... És més important, per mi, el gaudi de l'activitat"¹⁸

¹² "M"(comunicació personal, 01/04/2021)

¹³ "C"(comunicació personal, 15/04/2021)

¹⁴ "Y"(comunicació personal, 25/04/2021)

¹⁵ "C" (comunicació personal, 28/04/2021)

¹⁶ "Y"(comunicació personal, 14/04/2021)

¹⁷ "Y" (comunicació personal, 25/04/2021)

¹⁸ "S" (comunicació personal, 22/04/2021)

- Com gestiones aquestes necessitats dins la teva aula?

Aquesta pregunta és una de les protagonistes en aquest treball. Les mestres entrevistades, dins les seves aules, ho gestionen de diferents maneres, com podem constatar en les seves respostes. La gran majoria té espais d'expressió, ja sigui amb pintura, papers, retoladors, entre altres materials, tots ells a l'abast dels infants perquè en facin ús quan es doni el moment en què ells ho necessitin. Dues mestres fan ús dels diàlegs. Una d'elles és la C, que esmenta:

A l'aula utilitzo molt el diàleg, la conversa i els debats, procuro posar nom a totes les emocions. A vegades també utilitzo l'art per saber com se senten ells i què m'expliquen a través del dibuix, que ha començat sent una pàgina en blanc.¹⁹

La Y fa la mateixa aportació, ofereix diàlegs a l'aula, però creu que “ens falta deixar-nos fluir”.²⁰

Possiblement, aquest diàleg podria anar acompanyat d'un treball artístic previ, per donar pas a aquests diàlegs, que són tan importants també entre companys i mestra. Amb relació a aquesta possible proposta que esmento, una d'elles ofereix als infants referents artístics i també serveix per fer un treball d'intercanvi entre companys, una bona manera de relacionar-se. L'art, com bé han definit anteriorment, és una eina de relació i comunicació, sigui entre ells o amb l'adult. Una mestra descriu que gestiona aquesta necessitat a través d'espais d'art, que la finalitat d'aquests sigui l'experimentació i sentir-se bé, no busquen un resultat estètic, ni tan sols un resultat concret. Una mestra que treballa per projectes a l'escola explica que en les assemblees són els mateixos infants els qui plantegen moltes de les propostes, i que són ells qui demanen fer activitats artístiques. Podem dir que les mestres valoren i tenen en compte els infants en aquests moments donats. Dins les aules, podem interpretar que els infants disposen de material adient per poder expressar-se mitjançant el llenguatge artístic, com escrit.

- Com actuaries si un infant et demana per dibuixar en mig d'una activitat?

De totes les preguntes plantejades a les mestres, la que més m'intrigava era la de com elles actuarien davant d'un infant que els demana per dibuixar en mig una activitat. Totes elles, en un moment o altre, cediria a aquesta demanda, sempre que

¹⁹ “C” (comunicació personal, 09/04/2021)

²⁰ “Y”(comunicació personal, 14/04/2021)

l'activitat que s'està portant a terme sigui poc dirigida. La que més m'ha fet pensar i amb la que m'he sentit identificada personalment, és quan la "C" esmenta:

Amb la mà al cor no sabia dir quina hauria de ser la resposta més pedagògica per aquesta pregunta, però tenint en compte que depenc d'altres especialistes i mestres, segurament aquesta resposta seria la més pròxima que m'hauria sorgit.²¹

El motiu que m'ha fet aturar davant d'aquesta resposta és quan diu que no sabia dir quina és la resposta adequada, perquè realment és difícil saber quan un infant fa la demanada per necessitat. Tanmateix, s'ha de tenir en compte que en el moment en què tu, com a mestra, accedeixes a deixar "fer", s'ho prenguin com "quan no vull fer una activitat demano per dibuixar". Realment aquesta resposta és complexa, perquè per saber respondre correctament, cal trobar-se en situació i observar les inquietuds que té aquell infant.

3.1.2.2. Entrevistes als infants

- T'agrada dibuixar?

A la primera pregunta plantejada als infants sobre si els agrada dibuixar tots ells han respost que sí. Així doncs, podem relacionar aquesta resposta amb el pensament que planteja Vigotsky (1986), que explica que tots els infants dibuixen. Podem destacar una de les respostes, en aquest cas, la de la C que exposa: "sí, súper, perquè vull ser mestra de dibuixar".²² En l'autoetnografia realitzada es pot veure que la C fa demanada de dibuix cada dia, fins i tot davant d'altres propostes. A més, és molt interessant el que ella explica mentre realitza els dibuixos. Aquesta demanda diària em fa pensar que per a ella el dibuix és una bona eina d'expressió que, també li genera plaer portar-la a terme.

En una entrevista a un dels infants, en B, va sorgir una pregunta a més a més de les plantejades. En B és un infant que al principi de les pràctiques no feia demanda de dibuix en cap moment, ni tan sols en les propostes artístiques plantejades a l'aula. A mesura que van anar passant els dies he pogut observar com ha fet una evolució en aquest aspecte, ara cada dia, en algun moment de les entrades relaxades, vol dibuixar. Així doncs, ell mateix ho ha plasmat en la seva resposta. I en aquest moment vaig pensar en aquesta evolució i en la seva resposta i em va

²¹ "C" (comunicació personal, 09/04/2021)

²² "C" (comunicació personal, 26/03/2021).

sortir demanar-li: "com és que ara sí? Ho saps?". Sense ser conscient de si ell mateix sabia donar-li resposta al que jo li estava preguntant. Va resultar que sí, i va donar-me una explicació a aquest fet: "Perquè he vist que sabia dibuixar ara i, bueno, ho he fet".²³ Podem dir, doncs, que ell mateix ha sabut trobar-li el gust a la tècnica del dibuix, fent-ne ús, guanyant confiança i trobant plaer a l'hora de realitzar-la.

Un fet que m'ha cridat l'atenció és la coincidència de dues respostes, en què es relaciona el dibuix amb el joc. En T i en V a través de les seves respostes ens descriuen que sí que els agrada dibuixar, i també jugar. Podem dir, doncs, que els infants consideren el dibuix com a un joc més. Com és el cas d'en T, que respon que: "Sí, m'agrada, m'agrada dibuixar dinosaures i m'agrada jugar també".²⁴

- A casa dibuixes?

Pel què fa a la demanda de dibuixar a casa, tres dels infants han respòs que sí que dibuixen a casa, i a més, no poc, sinó molt, sempre que poden i quan els ve de gust, veient-se reflectides les respostes en el dia a dia a l'aula durant la meua estada a les pràctiques. D'altra banda, dos d'ells a casa no fan demanda de dibuix, ja que prefereixen jugar. Retornant a la relació que fa un infant amb el dibuix i el joc, esmenta que: "Molt, sí i també jugo".²⁵ L'infant explica que a casa sí que dibuixa, però que també juga, destacant una vegada més la importància que té per a ell el joc. Tant el dibuix, com el joc, són plaents i permeten expressar motivacions internes, hi podem observar com hi ha infants que prefereixen fer-ho a través del dibuix i d'altres a través del joc.

Les respostes que donen els infants sobre la seva demanda del dibuix a casa, són les mateixes pel que fa a l'aula. En tot moment he vist reflectida les seves aportacions amb el què fan ells en el seu dia a dia, ja que a la meua estada de pràctiques he pogut observar i viure el que ells diuen.

- Creus que tens temps a l'escola? O t'agradaria tenir-ne més?

Per últim, pel que fa a les estones que disposen per dibuixar i expressar-se a l'aula, tres infants consideren que els agradaria tenir més temps. En un cas concret, el de

²³ "B" (comunicació personal, 26/03/2021).

²⁴ "T" (comunicació personal, 26/03/2021).

²⁵ "T" (comunicació personal,26/03/2021)

la C, mentre li feia l'entrevista, ella estava dibuixant. "M'agradaria tenir més temps, perquè sempre vull dibuixar",²⁶ va respondre.

En T i en V van tenir la mateixa resposta: "M'agradaria tenir més temps per jugar",²⁷ en V, mentre em responia m'ensenyava dos Playmobil. En canvi, l'A pensa el contrari que la C, en B i la W, mentre que ells consideren que els agradaria tenir més temps, l'A, considera que "En tenim prou".²⁸

Amb les respostes a aquesta pregunta podem interpretar que els que consideren que els agradaria disposar de més estona, són els que cada dia (i com es veu reflectit a l'autoetnografia) han dibuixat, o bé han fet una evolució respecte a aquest. Els infants que consideren que els agradaria tenir més estona per jugar, són de part d'infants que a l'aula en poques ocasions han fet ús de la tècnica, i si l'han fet ha estat en aquelles estones de propostes artístiques, ja que en les entrades relaxades, com bé ells diuen, prefereixen jugar. Mentre que l'aportació de l'A, considerant que ja en tenen prou, també es veu reflectit en les seves accions, ja que a l'aula no ha fet mai aquesta demanda.

3.1.3. Resultats

En aquest apartat hi trobem les idees principals de l'anàlisi i interpretació que s'han extret de les entrevistes realitzades a mestres i infants i en el recull autoetnogràfic, que són:

- El dibuix com és una eina de comunicació
- El dibuix com a eina d'aprenentatge
- El dibuix com a necessitat
- El dibuix com a connexió amb la infància
- El dibuix com a mostra d'afecte

En resum, al llarg de les pràctiques he pogut observar diferents aspectes que recullo i comento a continuació.

Primer de tot, quan els infants dibuixen és un moment de relació entre infants i infant-mestra. Aquesta tècnica pot afavorir el vincle afectiu a dins de l'aula, a través de les converses que poden sorgir mentre els nens i nenes duen a terme les seves

²⁶ "C"(comunicació personal, 26/03/2021)

²⁷ "T,V"(comunicació personal, 26/03/2021)

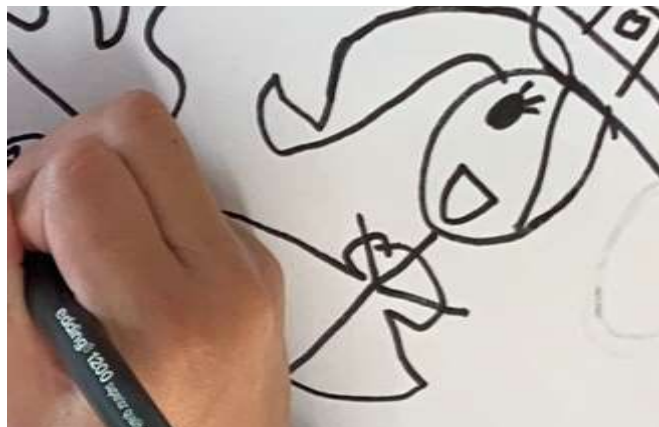
²⁸ "A"(comunicació personal, 26/03/2021)

obres. Per tant, puc afirmar que el dibuix ens permet iniciar converses, crear vincles i, en definitiva, connectar-nos entre nosaltres.

Les creacions dels infants és que aquestes no han de valorar-se per si són maques o no, sinó que s'ha de donar importància i considerar el procés que ha seguit l'infant, les ganes i l'esforç. Aquestes obres no han de satisfer la mirada de l'adult. El què tenen d'especials és l'aprenentatge que ha fet el nen o nena. Per tant, podem defensar la idea del dibuix com a aprenentatge.

També he pogut observar que, a l'escola, es realitzen espais. Com s'ha esmentat anteriorment, els que s'han pogut tractar són el científic, el de llenguatge i l'artístic. En aquest últim, s'han observat diverses reaccions per part d'infants. N'hi ha que aquest tipus de proposta els agrada molt i d'altres que no tant. Amb la realització de l'autoetnografia, he pogut comprovar que hi ha infants que sí que tenen necessitat de dibuixar en algun moment donat. D'altra banda, tot i que amb la recerca d'informació molts dels autors assenyalen que el dibuix és una pràctica innata i que tots els infants dibuixen, he pogut comprovar que no és així, hi ha infants als quals dibuixar no els agrada o bé no els genera plaer, o simplement no expressen aquesta demanda en el seu dia a dia a l'aula ni a casa.

Pel què fa als dibuixos, la majoria d'infants tendeixen a dibuixar figura humana. Un clar exemple és el treball de la C. En les seves figures humanes, tendeix a fer la cara sempre de la mateixa manera. Les persones que representa només tenen un ull, ja que l'altre apareix tapat pels cabells. Quan fa noies, els hi fa el cabell recollit amb una cua. "Marta, mira, té una cua com tu, perquè tens el cabell molt llarg", va dir un dia.

Un altre idea a destacar del dibuix, és que presenta molts avantatges tant en les primeres etapes com en l'edat més adulta. És per això que defenso que estaria bé que dins les aules d'educació infantil els infants ens veiessin dibuixar al seu costat. Així, potser contribuiríem a combatre aquesta idea estereotipada de què el dibuix és només característic de l'etapa infantil, com és el cas del dia que em vaig posar a dibuixar amb ells, de manera natural.

En el meu últim dia de pràctiques tenia pensat regalar-los algun detall per tot el temps que havíem compartit i que d'aquesta manera tinguessin un bon record. Després de pensar-hi, vaig optar per fer una de les coses que a mi més m'agrada: un dibuix. En una de les sessions de la realització de la meva intervenció a l'aula, havíem fet una fotografia en la que sortien tots els infants i un castell, que havíem realitzat entre tots. És per això, que vaig decidir representar aquella fotografia en un dibuix fet per mi.

El dibuix el vaig entregar l'últim dia, a mitja tarda. Després de celebrar la mona, ens vam asseure tots a la rotllana i els hi vaig fer entrega del dibuix. Els va agradar tant, que la tutora va decidir fer-ne una fotocòpia perquè tots el tinguessin. En aquest moment és quan vaig reafirmar que l'adult també dibuixa i que també regala, és a dir, també dibuixa com a mostra d'afecte per aquells a qui estima.

Pel què fa a l'art i la seva importància personalment, penso com la majoria de mestres: que és una eina molt important a les aules. Tot i així, m'hagués agradat poder trobar-me amb una resposta contradictòria. Possiblement tinc aquest pensament perquè m'agradaria tenir diferents punts de vista, però si ha coincidit que totes elles ho consideren així, és perquè l'art presenta grans avantatges per al desenvolupament dels infants, tant dins de les aules com fora d'elles.

Per acabar, recupero l'aportació de la Y, que fa referència a la satisfacció de les necessitats d'expressió dels infants a les aules:

Crec que cada vegada se satisfà més aquesta necessitat. Fins i tot són els mateixos infants, si els escoltes, que et demanen poder-ho fer. Actualment, i cada vegada més, es dona més protagonisme als infants en el seu procés d'aprenentatge i això ho facilita. Però totes les escoles són diferents, així que no puc generalitzar.

Coincideixo amb aquesta visió, ja que al llarg de la meva formació he pogut observar que hi ha escoles que permeten més estona lliure als infants per realitzar aquestes tècniques, com és el dibuix, i d'altres que segueixen el currículum i no disposen d'estones lliures.

4. Conclusions

Aquest treball s'ha basat en una recerca d'informació sobre l'expressió, en concret de l'infant. Aquest és un aspecte que es dona de manera espontània, lliure, sense planificació prèvia. És per això que plantejar una part pràctica per no es va considerar adient. En el moment en què preparem el material en un lloc de l'aula, o damunt de la taula, per exemple, ja estem convidant a que es faci aquella acció, per tant ja no és una acció espontània. Per satisfer aquesta expressió, una bona actuació seria tenir al seu abast diferents materials, perquè en el moment en què l'infant ho necessiti pugui accedir a ells, sense haver de demanar tot el que vol a l'adult.

Després de la recerca i la finalització del treball, puc afirmar que he pogut fer una aproximació al tema que m'havia plantejat. Considero que he donat resposta al meu objectiu principal de descobrir com es gestiona l'expressió dels infants a les aules de parvulari. Gràcies a les aportacions de les mestres, he pogut comprendre com cada mestra gestiona aquestes necessitats d'expressió a la seva aula a través de l'art. Totes elles ho fan de maneres diferents, però totes interessants. Ho fan a través de diverses propostes relacionades amb el tema, tenint a l'abast diferents materials plàstics, a través d'espais, propostes lliures, etc. Però sempre, i el més important, respectant el moment en què es troba l'infant i respectant la seva demanda, quan aquesta es pugui arribar a donar.

Amb el recull de respostes de les entrevistes, també he pogut comprovar que cada vegada dins les aules d'educació infantil, es té més en compte i s'intenta satisfer

aquestes demanes d'expressió, a través d'altres vies que no necessàriament passen per la llengua oral. Cada vegada més, s'allunya d'un ensenyament tradicional i es va aconseguint aquesta educació respectuosa a cada infant. També, fent un viatge en el temps i traslladant-me als records que tinc de quan jo tenia quatre o cinc anys, puc afirmar que la millora en aquest aspecte és clara, ja que ara, com bé m'han explicat les mestres, dins les aules d'educació infantil, es procura satisfer al màxim la necessitat de cada infant.

Arribat aquest punt, i després de totes les lectures dels diferents autors, i les reflexions personals que em faig, reafirmo la meua visió que l'art és un element fonamental per al desenvolupament infantil, que no s'ha de menysprear ni tractar com a oci. A través dels llenguatges artístics, en aquest cas el dibuix, es poden exterioritzar molts sentiments, emocions, neguits, que portem a l'interior. L'art pot ser una bona via per entendre els pensaments dels infants, fins i tot la dels adults, ja que per a mi, avui dia, segueix sent més fàcil expressar-me a través de l'escriptura. La majoria de les mestres afirmen que l'art és un via d'expressió i permet a l'individu, i en aquest cas concret, a l'infant, exterioritzar els seus sentiments i pensaments més profunds. És a dir, les pràctiques artístiques permeten expressar, comunicar i sentir.

Un aspecte inesperat que ha sorgit al llarg d'aquesta recerca són les entrevistes als infants. A mesura que anaven passant els dies a l'aula i jo anava anotant les diferents situacions que es donaven vers l'expressió a través del dibuix i el text, em sorgia la necessitat de comprendre el motiu pel qual aquests infants actuaven de la manera que ho feien. Com bé he esmentat, dins l'aula, he tingut l'oportunitat de veure i viure en primera persona com els infants fan un intent d'expressar-se de manera inconscient i quin tipus de nens i nenes tenen la necessitat de fer-ho a través del dibuix. També he observat que hi ha infants que no tenen aquesta necessitat de dibuixar, tot i ser una activitat innata pròpia d'ells. Doncs bé, arribat a aquest punt i iniciant les entrevistes a les mestres la meua tutora em va donar la idea d'entrevistar als infants, i jo vaig recordar el moment en què vaig presentar la meua temàtica, ara farà un any, plena de nervis, que una mestra també em va donar aquesta idea. Just va ser en aquell moment on vaig entendre la importància de parlar amb aquests infants per comprendre la seva pròpia visió vers la temàtica del meu treball final de grau. Qui millor que ells mateixos per veure com es gestionen aquestes tècniques? I així, a mig treball, va sorgir la gran idea de donar veu als infants.

En algun moment donat, em va passar pel cap que algunes de les produccions artístiques dels infants es podien donar per la meva presència i interès quan ells decidien dibuixar, ja que els hi donava conversa i els feia fotografies. Però he pogut comprovar que no és així. Al cap d'uns dies de finalitzar les pràctiques vaig tornar a l'escola, a veure els infants i la mestra, amb els que havia compartit tantes estones i moments. Tot conversant amb la tutora va sorgir el tema del dibuix, del meu treball final i em va comentar que tots ells segueixen la mateixa dinàmica, fins i tot aquell infant que a l'inici li costava tant, avui en dia segueix dibuixat a cada moment! Per tant, les ganes i la demanda de dibuixar, no es donava per la meva presència en els moments en què ells creaven. Això ho trobo positiu.

Dins d'aquesta aula de P4, he pogut observar que tots ells estan just en el moment d'inici a l'escriptura, tot just s'inicien a través del seu nom i alguna paraula, però sempre amb un model. Per això, el text lliure com a tal, no ha tingut un paper tan destacat com el dibuix. Tot i això, els infants han tingut moments d'expressió a través del text. L'intent hi ha estat present en moltes ocasions, i han mostrat interès pel que fa a l'escriptura. Arribada aquí, vull destacar que per realitzar un text lliure, com ja hem vist, no és necessari saber escriure, simplement tenir alguna cosa a comunicar, i aquests infants tenien moltes coses. En són exemples l'infant que vol escriure "t'estimo" als pares, o els que en diversos moments han regalat un dibuix a la tutora o a mi, i ens demanen ajuda per posar els nostres noms.

Pel que fa als aspectes de millora d'aquest treball considero que podrà haver extret més informació de la visió que tenen les mestres si hagués tingut l'oportunitat de realitzar totes les entrevistes de manera presencial. D'aquesta manera, en ser una conversa fluida i més espontània podrien haver sorgit segurament punts molt interessants. Tot i això, he de dir que cadascuna ha fet l'esforç de dedicar-me un moment del seu temps per ajudar-me, i això ho agraeixo de tot cor, ja que en cap moment m'he trobat un impediment a l'hora d'entrevistar. És més, s'han mostrat molt properes a mi, tot i no conèixer-me. D'altra banda, alguna d'elles també m'ha donat la possibilitat de visitar alguna aula, perquè d'aquesta manera pugui veure en primera persona com són els espais que ofereix als infants en aquestes pràctiques artístiques. Així que, tot i aquesta manca de viabilitat a l'hora de fer les entrevistes presencials, em queda que totes elles han col·laborat de manera activa i sense posar-hi cap barrera, oferint-me part del seu dia a dia a través de les seves respostes.

Per concloure, la realització d'aquest treball ha set una manera de connectar amb mi mateixa. Cada paraula que plasmava em feia pensar en com actuaria, el meu "jo" com a infant en les diferents situacions donades a l'aula, i en com actuaria el meu "jo" futura mestra, davant les preguntes que he plantejat. He gaudit i he après molt fent aquest treball. He tingut moments en què tot ha vingut rodat i d'altres que he pensat: "i ara què?", però ha estat tot un repte que m'ha encantat realitzar. Cada lectura d'autor m'ha obert un camí, m'ha fet posar en situació i reafirmar-me de la importància de l'art en les etapes més primerenques, i fins i tot en les adultes. El dibuix no té edat, tothom pot fer-ho, i, a més és una molt bona eina d'expressió, comunicació, i relació.

5. Bibliografia i webgrafia

- Arnheim, R. (1989). *Nuevos ensayos sobre psicología del arte*. Madrid, ES: Alianza Editorial.
- Canales M. (2006). *Metodologías de la investigación social*. Santiago: LOM Edicions.
- Cassany, D. (1988). *Describir el escribir*. Barcelona: Paidós Ibérica.
- Domínguez, G. Barrio, V. (1997). *Los primeros pasos hacia el lenguaje escrito. Una mirada al aula*. Madrid: La Muralla.
- Ellis, C. (1999), "Heartful Autoethnography". *Qualitative Health Research*, USA
Qualitative Health Research, USA: Sage
- Eisner, E. W. (1987). *Procesos cognitivos y currículum*. Martínez Roca.
- Fernández, R. (2001). "La entrevista en la Investigación cualitativa". *Revista Pensamiento Actual*, 2 (3), 14-21.
- Guerrero, J, (2014). El valor de la auto-etnografía como fuente para la investigación social del método a la narrativa. *Azarbe. Revista Internacional de Trabajo Social y Bienestar*, (3).
- Kuhn, T. (1962). *The structure of scientific revolutions*. Chicago: Chicago University.
- López, M (2021, març 7). "Arteterapia, salud por medio de arte" [Audio podcast] Recuperat de: https://mediavod-ivlt.rtve.es/resources/TE_RASUT00/mp3/1/7/1614947149571.mp3
- López, M, Martínez, N. (2006). *Arteterapia. Conocimiento interior a través de la expresión artística*. Madrid: Ediciones Tutor, S.A.
- Lowenfeld, V, Brittain, L (1992). *Desarrollo de la capacidad creadora*. Buenos Aires: Kapelusz.
- Manzano, M. (2007). *La escritura*. Material editado para curso de postgrado *Dificultades en el aprendizaje*. Michoacán: Instituto Michoacano de Ciencias de la Educación.
- Matthews, J. (2002). *El arte de la infancia y la adolescència*. Barcelona: Paidós Ibérica.

Matussek, P (1984). *La Creatividad. Desde una perspectiva psicodinámica*. Barcelona, Editorial Herder.

Menchen, F. Dadamia. O, Martínez, J. (1984) *La creatividad en la educación*. Escuela Española, S.A

Mendelson, J. (2019, febrer 13). *Conversaciones sobre Arteterapia* [Video] Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=0Q-MJQYJWbE>

Nieto, S (2007). El Dibujo infantil y el Niño/a. *Innovación y Experiencias Educativas*. 3.

Ortí, A. (1994). *La apertura y el enfoque cualitativo o estructural. La entrevista abierta semidirectiva y la discusión de grupo. El análisis de la realidad social*. Madrid, Alianza. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.4428.6166>

Parramon, P. (2021, març 7). *Arteterapia, salud por medio de arte* [Audio podcast] Recuperat de: https://mediavod-ivt.rtve.es/resources/TE_RASUT00/mp3/1/7/1614947149571.mp3

Richardson, L. (2003). *Writing. A Method of Inquiry*. Collecting and Interpreting Qualitative Materials, California: Sage.

Rodríguez, Marta. (2014, març 28). “¿Por qué dejamos de dibujar?”. *La Vanguardia*. Recuperat 18 abril 2021, de <https://www.lavanguardia.com/estilos-de-vida/20140328/54404149668/por-que-dejamos-de-dibujar.html>

Ricoy, C. (2006). “Contribución sobre los paradigmas de investigación”. *Revista do Centro de Educação*, 31 (1), 11-22.

Royo, J. (15 de febrero de 2021). *Conceptos Ilustrados. Cómo ilustrar a partir de datos y conceptos sin saber dibujar*. Curs de l' Escola EINA, Barcelona.

Soto, E. M., Escribano, E. (2019). “El método estudio de caso y su significado en la investigación educativa”. Dins D. M. Arzola (Coord.), *Procesos formativos en la investigación educativa. Diálogos, reflexiones, convergencias y divergencias*. (pp. 203-221). Chihuahua: Red de Investigadores Educativos Chihuahua.

Stern, A (2013, abril 09). Arno Stern Entrevista. La Casa Encendida. [Video] Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=aKx-0R0evIM>

Taylor SJ, Bogdan R. (1987). *Introducción a los métodos cualitativos de investigación*. Barcelona: Paidós.

Vygotsky, L.S. (1966). *Pensamiento y lenguaje*. La Habana: Revolucionarias.

Vygotsky, L.S. (1986). *La imaginación y el arte en la infancia*. Madrid. Ediciones Akal, S.A

Wilson, E.O. (2018). *Los orígenes de la creatividad humana*. Barcelona: Editorial Planeta, S.A.

Wells, G. (1988). *Aprender a leer y a escribir*. Barcelona: Laia

Wertheimer, M. (1954). *Productive Thinkings*. Manhattan, Harper & Row.

Zayas, M. (1998). "Expresividad del lenguaje escrito: realidad o utopía". Trabajo de Diploma. Facultad de Psicología. Universidad de la Habana. Recuperat de <https://www.acupsi.org/articulo/176/lenguaje-escrito-su-enseanza-y-evaluacin-en-la-escuela.html>